

Артемчук Т. О.,

спеціаліст з фінансового планування
та аналізу ЗАТ "ІДС"

АНАЛІЗ ВПЛИВУ ОСНОВНИХ ЧИННИКІВ НА ФІНАНСОВИЙ СТАН ПІДПРИЄМСТВ – СУБ'ЄКТІВ ПРИРОДНОЇ МОНОПОЛІЇ

Дослідження природної монополії крізь призму фінансової науки неможливе без ретельного аналізу фінансового становища підприємств, впливу об'єктивних та суб'єктивних чинників на фінансові результати їхньої діяльності. Такий аналіз сприятиме визначенню досягнень та прорахунків як власне суб'єктів господарювання, що діють на ринках природної монополії, так і суб'єктів регулювання, які нормативними, адміністративними, економічними методами справляють вплив на діяльність підприємств.

Питанням дослідження функціонування природних монополій в науковій вітчизняній та зарубіжній літературі присвячено чимало публікацій. Із зарубіжних авторів, які досліджують діяльність підприємств в умовах природно-монопольного ринку, можна назвати Г. Демсеца, Дж. Стіглера, Ф. М. Шерера, В. Баумоля, Р. Вілліха, Дж. Панзара, Г. Аверча, Л. Джонсона, А. Кана, Р. Познера, Є. І. Королькову, Є. В. Маліннікову, А. Бутиркіна, В. Студенцова, Е. Баранова, Ю. Соловійова, Л. Посвяньську, І. А. Гольденберга, І. Домніну, К. Астапова, А. Городецького, Ю. Павленка. Серед українських науковців – це Г. М. Филюк, О. Нестеренко, М. Макаренко, В. П. Супрун, В. В. Венгер, Ю. І. Стадницький, В. В. Кривуцький. У їхніх працях аналізуються поняття та визначення природних монополій, причини їх виникнення, розглядаються необхідність та способи державного регулювання підприємств – природних монополістів. Найбільшу увагу приділено обґрунтуванню необхідності державного втручання в діяльність цих підприємств, визначенню економічно доцільних меж такого втручання, пошукам найприйнятніших з погляду соціальної та економічної ефективності методів регулювання діяльності підприємств – природних монополістів.

Метою статті є визначення основних чинників впливу на фінансовий стан підприємств – суб'єктів природної монополії.

Згідно із Законом України "Про природні монополії" існують затверджені Антимонопольним комітетом переліки підприємств – суб'єктів природних монополій (ПМ) на загальнодержавному та регіональних ринках. Перелік таких підприємств загальнодержавного значення міститься на сайті Антимонопольного комітету України і включає лише дев'ять підприємств: підприємство з виробництва та розподілення електричної енергії, підприємство наземного транспорту, два підприємства трубопровідного транспорту, підприємство авіаційного транспорту, підприємство водної транспортної інфраструктури, три підприємства галузі пошти і зв'язку.

Проаналізувавши цей перелік, можна констатувати, що наведені в ньому підприємства займаються не лише природно-монополями, а й потенційно конкурентними видами діяльності. Наприклад, діяльністю з

ознаками ПМ для підприємства “Укрзалізниця” є користування залізничними коліями, диспетчерськими службами, вокзалами та іншими об’єктами інфраструктури, які забезпечують роботу рухомого складу. Ремонтні служби, служби з організації перевезень (експедиторські компанії) можуть бути організовані на конкурентних засадах.

Проаналізуємо значимість галузей природних монополій в економіці України в цілому, враховуючи факти реалізації окремими підприємствами як товарів, що мають ознаки ПМ, так і товарів з потенційно-конкурентними ознаками (табл. 1, 2).

Таблиця 1

Обсяг і структура валового випуску продукції за видами економічної діяльності

Період	Валовий випуск продукції					
	Усього за видами економічної діяльності, млн грн	Усього за видами економічної діяльності, %	Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води, млн грн	Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води, %	Транспорт та зв'язок, млн грн	Транспорт та зв'язок, %
2001	460 520	100	27 905	6,1	41 295	9,0
2002	504 008	100	28 227	5,6	46 946	9,3
2003	603 704	100	30 360	5,0	59 995	9,9
2004	809 998	100	31 961	3,9	75 233	9,3
2005	995 630	100	36 739	3,7	91 219	9,2

Джерело: Офіційна сторінка Державного комітету статистики України. – <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Таблиця 2

Обсяг і структура валової доданої вартості за видами економічної діяльності

Період	Валова додана вартість					
	Усього за видами економічної діяльності, млн грн	Усього за видами економічної діяльності, %	Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води, млн грн	Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води, %	Транспорт та зв'язок, млн грн	Транспорт та зв'язок, %
2001	180 490	100	11 232	6,2	24 587	13,6
2002	201 194	100	11 425	5,7	27 523	13,7
2003	240 217	100	12 270	5,1	35 092	14,6
2004	313 046	100	12 423	4,0	42 694	13,6
2005	388 601	100	15 169	3,9	47 435	12,2

Джерело: Офіційна сторінка Державного комітету статистики України. – <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Отже, підприємства – суб'єкти ПМ та підприємства, що працюють на суміжних з ними ринках, виробляють близько 13–15 % валового випуску всієї продукції держави та близько 16–20 % всієї валової доданої вартості (ВДВ) в Україні. Більше значення частки валової доданої вартості у структурі валової доданої вартості порівняно з часткою валового випуску у структурі валового випуску пояснюється тим, що підприємства цих галузей не лише виробляють продукцію, а й надають послуги. Частка ж проміжного споживання у структурі надання послуг є меншою, ніж у виробництві, відповідно й частка ВДВ у структурі вартості послуг є більшою, ніж у структурі вартості продукції.

Динаміку основних фінансових показників галузі слід зіставляти з динамікою виробництва та реалізації продукції у натуральних показниках або у порівнянних цінах паралельно зі зміною цін на продукцію підприємств галузі.

Так, у табл. 3 наведено індекси обсягу виробленої продукції промисловістю України.

Таблиця 3

Індекси обсягу виробленої продукції, наданих послуг промисловістю України у порівнянних цінах, % до попереднього року

Індекс	2002	2003	2004	2005	2006	2006 до 2001
Індекс обсягу продукції у промисловості	107,0	115,8	112,5	103,1	106,2	152,63
Індекс обсягу продукції з виробництва та розподілення електроенергії, газу та води	101,1	104,7	98,9	102,9	106,7	114,83

Джерело: Офіційна сторінка Державного комітету статистики України. – <http://www.ukrstat.gov.ua>.

На підприємствах, які виробляють, розподіляють та постачають електроенергію, газ та воду, існує тенденція до щорічного зростання обсягу виробленої продукції за винятком 2004 р. Проте темпи зростання продукції промисловості переважають темпи зростання згаданої продукції. Це можна пояснити зменшенням частки промислових підприємств із значним обсягом витрат на електроенергію, газ та воду в структурі собівартості продукції, впровадженням підприємствами промисловості енергозберігаючих технологій, зниженням частки витрат електроенергії в мережах, завдяки чому потреба в її виробництві зменшується.

Порівняння динаміки споживчих цін та динаміки цін промислових виробників різних видів продукції наведено у табл. 4, 5.

Таблиця 4

Індекси споживчих цін на продукцію підприємств – суб'єктів ПМ та суміжних галузей України, грудень до грудня попереднього року

Індекс	2001	2002	2003	2004	2004 до 2001
Індекс споживчих цін	106,1	99,4	108,2	112,3	128,15
Електроенергія, газ, тепло, вода	105,1	101,5	106,8	107,2	122,13
Пасажирський залізничний транспорт	113,8	118,3	114,7	114,7	177,11
Поштова та кур'єрська служба	100,0	122,6	100,0	100,0	122,60
Зв'язок	99,2	109,5	100,0	100,0	108,62

Джерело: Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. Г. О. Осауленка. – К.: Консультант. – 2005. – 591 с.

Таблиця 5

Індекси цін виробників підприємств – суб'єктів ПМ та суміжних галузей України, грудень до грудня попереднього року

Індекс	2003	2004	2005	2006	2006 до 2002
Індекс цін виробників промислової продукції	111,1	124,1	109,5	114,1	172,26
Виробництво та розподіл електроенергії, газу та води	101,9	113,0	113,1	123,4	160,71
Індекс тарифів на послуги зв'язку, у т.ч. за видами	102,3	99,9	99,6	97,7	99,45
– поштовий	100,0	100,0	111,0	100,0	111,0
– місцевий телефонний	100,0	100,0	100,0	110,7	110,7
Індекс тарифів на перевезення вантажів залізничним транспортом	110,7	119,8	139,7	100,3	185,82

Джерело: Офіційна сторінка Державного комітету статистики України. – <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Отже, за 2001–2004 рр. ціни на продукцію промисловості країни зростали вищими темпами, ніж ціни на продукцію підприємств – суб'єктів ПМ, окрім цін на перевезення вантажів залізничним транспортом. Аналогічна ситуація спостерігалася на ринках споживчих товарів. Практично за всіма товарами, що пропонувалися на ринках природної монополії, крім послуг пасажирського залізничного транспорту, темпи зростання цін були нижчими, ніж на ринку споживчих послуг в цілому.

Варто зауважити, що тарифи на окремі види продукції чи для окремих типів споживачів не завжди покривають витрати на їх виробництво та реалізацію. Так, у 2003 р. тарифи на житлово-комунальні послуги відшкодовували

витрати підприємств галузі лише на 70–80 %¹. Тарифи на електричну енергію для побутових споживачів у 2004 р. відшкодовували лише до 55 %, у 2005 р. — до 45 %² реальної вартості електричної енергії. Перевищення затрат на надання послуг населенню порівняно з їхньою вартістю і стало причиною перегляду цін у галузях електроенергетики у 2005 р., житлово-комунального господарства, залізничного транспорту, зв'язку в 2005–2007 рр.

Механізми покриття різниці між тарифом на реалізацію продукції і витратами на її виготовлення та надання у галузях є різними. Так, наприклад, в електроенергетичній галузі дотації підприємствам для відшкодування втрат від постачання електроенергії населенню покриваються за рахунок включення різниці між тарифами і витратами в оптову ціну електричної енергії, яка формується на єдиному ринку електричної енергії. Обсяг дотацій енергопостачальним компаніям на відшкодування втрат від постачання електроенергії населенню у 2004 р. становив 2,43 млрд грн, вага дотаційних сертифікатів за оптовою ціною — 14,52 %³. У 2005 р. обсяг дотацій дорівнював 3,38 млрд грн, вага дотаційних сертифікатів за оптовою ціною — 15,94 %⁴. Це приклад так званого перехресного субсидування, коли недоотримання доходів від одних споживачів покривається доходами від реалізації продукції іншим споживачам. І таке перехресне субсидування відбувається не на одному підприємстві, а в межах всієї галузі.

Прикладом перехресного субсидування у межах одного підприємства можуть слугувати тарифи на водопостачання та водовідведення. Так, станом на квітень 2001 р. тариф на воду для підприємств перевищував тариф на воду для населення у Горлівці — у 7 разів, Маріуполі — майже у 9 разів, Миколаєві — у 6 разів, Полтаві — у 3 рази⁵.

Навіть за наявності перехресного субсидування на послуги тарифи на деякі види продукції підприємств житлово-комунального господарства в окремих регіонах не покривають всіх витрат підприємства, тобто підприємства — суб'єкти ПМ в економіці України виконують й певну соціальну функцію, перерозподіляючи вартість продукції та послуг від підприємств до населення.

Маючи інформацію про динаміку виробництва продукції на ринках природної монополії та динаміку цін на продукцію підприємств, які працюють на природно-монопольних ринках, можна проаналізувати вплив цих показників на рентабельність підприємств-монополістів (табл. 6).

---

¹ Семчук Г. М. Рік наполегливої праці: Час підсумків, аналізу, дій // Міське господарство України. — 2004. — № 1. — С. 2–15.

² Звіт про діяльність Національної комісії регулювання електроенергетики України у 2005 році.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Історія тарифної реформи в Україні. — К.: ПАДКО, 2003. — 117 с.

Рентабельність операційної діяльності підприємств (відношення фінансового результату від операційної діяльності до витрат від операційної діяльності)

Показник	2000	2001	2002	2003	2004
Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств,	4,8	3,7	2,6	3,3	4,7
у тому числі виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	-0,6	-1,0	0,4	-0,2	-1,3

Джерело: Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. Г. О. Осауленка. – К.: Консультант, 2005. – 591 с.

Рентабельність підприємств, які працюють на ринках природної монополії та на суміжних ринках, також є нижчою загальної рентабельності підприємств промисловості. Це явище можна пояснити тим, що тарифи на продукцію підприємств – суб'єктів ПМ регулює держава, місцеві органи влади. Здебільшого тарифи встановлюють на досить низькому рівні, аби запобігти соціальному напруженню у суспільстві, та для того, щоб штучно не завищувати собівартість продукції підприємств інших видів економічної діяльності. Адже продукція підприємств, які працюють на ринках природної монополії, тією чи іншою мірою входить у собівартість майже всієї продукції народногосподарського комплексу країни.

Протягом 2003 р. фахівцями Державної контрольно-ревізійної служби, Міністерства економіки, Антимонопольного комітету та Державної податкової адміністрації за дорученням Кабінету Міністрів України перевірено окремі питання фінансово-господарської діяльності у 2001–2002 рр. на 2377 підприємствах житлово-комунального господарства. При цьому контрольними заходами охоплено майже всі базові підприємства тепло-, водопостачання та водовідведення. Встановлено, що фінансовий стан більшості підприємств критичний. Сума збитків у 2002 р. становила 650 млн грн, а за 9 місяців 2003 р. ситуація ускладнилася, собівартість наданих послуг перевищила нараховану суму доходів від реалізації на 747 млн грн. Це свідчить про те, що підприємства, які надають житлово-комунальні послуги, змушені покривати збитки іншими видами діяльності.

На рентабельність підприємств впливає не лише відпуск продукції в натуральних одиницях та ціни на таку продукцію, а й собівартість виробленої та реалізованої продукції. Проаналізуємо структуру витрат на продукцію підприємств – природних монополістів (табл. 7).

Таблиця 7

Структура операційних витрат з реалізованої продукції (робіт, послуг) та операційні витрати на одиницю реалізованої продукції у 2004 р. підприємств, що працюють на ринках природної монополії та суміжних ринках

Галузь	Питома вага в загальній сумі операційних витрат, %						
	Матеріальні витрати	Вартість товарів та послуг, реалізованих без додаткової обробки	Амортизація	Витрати на оплату праці	Відрахування на соціальні заходи	Інші операційні витрати	Операційні витрати на одиницю реалізованої продукції, грн
У всій промисловості	68,1	9,3	3,7	8,2	3,1	7,6	93,5
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	27,2	53,8	4,5	7,3	2,7	4,5	97,1

Джерело: Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. Г. О. Осауленка. – К.: Консультант, 2005. – 591 с.

У структурі витрат підприємств, які працюють на ринках природної монополії та суміжних ринках, найбільшою є частка витрат на вартість товарів і послуг, реалізованих без додаткової обробки. Це пояснюється специфікою діяльності таких підприємств. Фактично ринками з ознаками природної монополії вважається діяльність із розподілу і постачання електроенергії, газу та води. Виробництво електроенергії, підняття та очищення води, видобуток газу є конкурентними галузями промисловості. Підприємство, яке діє на ринку природної монополії, скуповує продукцію у підприємств, що діють на конкурентних ринках, і постачає її споживачам. Його витрати здебільшого спрямовуються на закупівлю продукції для перепродажу; підтримання в належному стані основних засобів, за допомогою яких здійснюється розподіл та постачання продукції; повний і своєчасний облік реалізованої продукції та збір коштів за реалізовану продукцію. Як зазначалося, підприємства – природні монополісти здійснюють надання послуг, а не виробляють нову продукцію. Отже, частка матеріальних витрат у загальній структурі витрат є низькою, і натомість досить значну частку витрат становить заробітна плата та, відповідно, відрахування на соціальні потреби. Також вищими, ніж в цілому у промисловості, є витрати на амортизацію, що закономірно з огляду на велику частку основних фондів у структурі активів.

Про фінансовий стан і фінансову спроможність підприємств можуть свідчити показники обсягу здійснених інвестицій в розширення чи оновлення виробництва (табл. 8).

Інвестиції в основний капітал за видами економічної та промислової діяльності
(у фактичних цінах, млн грн)

Інвестиції	2001	2002	2003	2004
Всього у народному господарстві	32 573	37 178	51 011	75 714
Всього у промисловості	13 651	15 112	19 726	28 191
Транспорт і зв'язок	7452	7004	10 230	15 015
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	2333	2860	3544	5183

Джерело: Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. Г. О. Осауленка. – К.: Консультант, 2005. – 591 с.

Підприємства, які працюють на ринках природної монополії та на суміжних ринках, здійснюють досить вагомі інвестиції в удосконалення та оновлення основних засобів. Частка таких інвестицій в основний капітал становила від 27 % у 2002–2004 рр. до 30 % всіх витрат на інвестиції в основний капітал у 2001 р. Це досить велика сума, оскільки підприємствами транспорту та зв'язку, а також підприємствами з виробництва і розподілення електроенергії, газу та води виробляється близько 15 % валового випуску продукції всього народногосподарського комплексу держави та близько 20 % ВДВ.

Однак не слід вважати такі показники за видами економічної та промислової діяльності завищеними, оскільки необоротні активи, в тому числі й основні засоби, становлять велику частку активів підприємств – суб'єктів ПМ. Зокрема, в балансі підприємств, які надають послуги транспорту і зв'язку, частка цих засобів на кінець 2004 р. становила 75,8 %⁶ при значній зношеності основних фондів згаданих підприємств. Так, зношеність основного обладнання теплових мереж у 2002 р. становила 50 %, електричних – 40 %. Абсолютно непридатними для експлуатації у 2002 р. виявилися 18 % ліній електропередач, 22 % електрообладнання потребувало негайної заміни⁷. Втрати води у мережах становлять від 10 до 70 м³/км на день (це близько 30 % придатної води) порівняно з 2–10 м³/км на день у країнах Західної Європи⁸. Кількість аварій трубопровідних мереж сягає від 1 до 4 на кілометр щороку, що у 5 разів перевищує аналогічні показники в Європі. Відповідно, основна частка витрат на інвестиції в необоротні фонди використовується для заміни непридатного обладнання або розв'язання аварійних ситуацій, а не для попередньо спланованих ефективних інвестицій, що обумовлено передусім браком коштів.

⁶ Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. Г. О. Осауленка. – К.: Консультант, 2005. – 591 с.

⁷ Розвиток внутрішніх ринків в Україні: добробут завдяки конкуренції. – К.: Альфа-Принт, 2003. – С. 62–67.

⁸ Там само.

Великою мірою фінансове становище підприємств – суб'єктів ПМ визначає стан розрахунків споживачів за надані послуги.

Проаналізуємо деякі чинники, які впливають на ситуацію з розрахунками за отримані населенням послуги.

Так, частка витрат домогосподарств на оплату житла, комунальних продуктів та послуг у 2003 р. становила 8,7 % сукупних витрат домогосподарств, у 2004 р. – 7,7 %, з урахуванням отриманих пільг та субсидій цей показник у 2003 р. дорівнював 7,4 %, у 2004 – 6,8 %⁹.

Для порівняння: частка витрат на послуги ЖКГ у структурі споживчих витрат у країнах ЄС в 1999 р. в середньому становила 6,91 %¹⁰. Причому в більшості країн вона не перевищувала 7,5 % за винятком Німеччини (9,76 %), Австрії (11,5 %) та Данії (11,64 %). У Росії зазначені витрати у 2003 р. становили 7,16 % споживчих витрат домогосподарств. У більшості країн ЄС частка витрат на житлово-комунальні послуги є стабільною для всіх дохідних груп населення¹¹, тоді як в Україні вона коливається залежно від величини середньодушових сукупних витрат на місяць.

Заборгованість населення України з оплати житлово-комунальних послуг станом на 10 серпня 2006 р. була 5927,2 млн грн, середній термін такої заборгованості за всі послуги – 6,2 міс. За вісім місяців 2006 р. населенням країни сплачено за житлово-комунальні послуги, включаючи погашення боргів попередніх періодів, 6717,9 млн грн (101,0 % нарахованих за цей період сум), що порівняно з відповідним періодом 2005 р. більше на 1143,1 млн грн, або на 20,5%¹². За таких темпів погашення заборгованості населення виплатить борги за 52 роки.

Отже, проведений аналіз дає змогу зробити короткий висновок. Діяльність підприємств – суб'єктів ПМ та суміжних з ними галузей справляє суттєвий вплив на економіку країни, оскільки частка валового випуску їх продукції у валовому випуску продукції країни становить близько 13–15 %, частка ВДВ таких підприємств у сукупній валовій вартості господарства країни фінансується на рівні 16–20%.

Значна частина підприємств – суб'єктів ПМ як мінімум останні п'ять років є збитковими, рентабельність їх операційної діяльності лише у 2002 р. була прибутковою і дорівнювала 0,4 коп/грн.

Причиною збитковості підприємств – суб'єктів ПМ є встановлення низьких тарифів органами місцевої та центральної влади на послуги таких підприємств і неповне відшкодування різниці між встановленими тарифами і операційними витратами.

Зношеність основних фондів підприємств – суб'єктів ПМ є значною, а інколи навіть критичною.

⁹ Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. Г. О. Осауленка. – К.: Консультант, 2005. – 591 с.

¹⁰ Башмаков И. А. Тарифы на жилищно-коммунальные услуги. Есть ли предел роста? // Энергосбережение. – 2003. – № 6. – С. 14–17.

¹¹ Витрати і ресурси домогосподарств у 2003 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник // Держкомстат України. – К., 2004. – С. 165–200.

¹² Історія тарифної реформи в Україні. – К.: ПАДКО, 2003. – 117 с.

Частка інвестицій в основний капітал, яка здійснюється підприємствами – суб'єктами ПМ та підприємствами суміжних галузей, є досить вагомою – від 27 до 30 % загальних інвестицій в основний капітал всього народногосподарського комплексу країни. Проте цих обсягів недостатньо навіть для підтримки основних фондів таких підприємств на теперішньому рівні, не кажучи про покращання стану їх основних засобів.

Отже, для ефективної роботи підприємства мають отримувати прибуток, який можна було б інвестувати в основні засоби. Проте значна частка споживачів підприємств – суб'єктів ПМ та суміжних ринків в Україні отримує дохід, нижчий за прожитковий мінімум, а тому не має змоги сплачувати повної вартості спожитих ним послуг.

Тарифи на послуги підприємств – природних монополістів для населення є нижчими від собівартості продукції, а тому вони повинні покриватися або за допомогою перехресного субсидювання, або через механізм субсидій та дотацій.